

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

БОРИС ШАЛАГІНОВ,
доктор філологічних наук, професор

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ ТА СУЧАСНА МЕРЕЖНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

1.

Незабаром виповниться 400 років, як в Європі розпочалася найстрашніша, мабуть, за всю її попередню історію війна — Тридцятилітня. Сучасні дослідники активно обговорюють її наслідки для наступного розвитку європейської культури, зокрема для XXI ст. «Євроскептики» констатують повний крах принципів Вестфальського миру (1648) і прокують найближчим часом катастрофу для всієї Європи і світу. «Єврооптимісти» ж стверджують, що світовий порядок просто перейшов в іншу, історично зумовлену якість. Такої самої думки дотримується відомий політичний діяч Генрі Кіссінджер у своїй останній книзі «Світовий порядок»¹. Вона спонукає до роздумів, що я пропоную читачеві.

Головним досягненням «вестфальської системи» стало утвердження права кожної європейської держави на свій власний політичний, економічний і національно-культурний суверенітет. Саме від того часу суттєвою частиною ідеології, а отже важливим засобом зміцнення державної самостійності, були визнані національна мова, література та все мистецтво. Але крах у наші дні «вестфальського порядку», про який пише американський політик, означає зовсім не деградацію мистецтва як такого, а тільки занепад його ідеологічної, громадянської та *націєстворювальної* функції. Наша мета — проаналізувати, яка роль у цих змінах належить комп'ютеру як специфічному фактору цивілізації XXI ст.

У наш час нової глобалізації стало очевидним, що період активного формування і утвердження національних культур, мов та цінностей залишився у минулому. На нашу думку, його пік припадає на XVIII та особливо XIX ст. Ті країни, яким вдалося максимально використати свій історичний ресурс, розробили й подарували світові фундаментальні культурні, політичні та інші смисли. Вони ж вирвалися вперед як провідні культурно-цивілізаційні сили. Інші країни прийняли ці смисли в готовому вигляді і примкнули до того чи іншого культурно-цивілізаційного мейнстріму, збагачуючи його своїми окремими здобутками.

¹ Kissinger, Henry. *World Order: Reflections on the Character of Nations and the Course of History*. — New York: Penguin Press, 2014 (420 p.). Доступ в інтернеті: http://www.e-reading.club/bookreader.php/1032726/Kissinger_-_World_Order.html. Рос. переклад: Кіссінджер, Генрі. *Мировой порядок* / Пер. с англ. — М.: АСТ, 2015 (455 с.).

Прикметною ж рисою останніх десятиліть стало те, що мистецтво активно деідеологізується. Саме тому воно припиняє працювати на зміцнення конкретної нації та мови, конкретного національного суверенітету. Література, зокрема, переходить у царину абстрактних концептів та ідей, таких як абстрактний «гуманізм», абстрактна «справедливість», абстрактні «мораль», «свобода», «благополуччя», «самовираження», а також абстрактне, не прив'язане до жодної конкретної історичної реальності та нації «минуле»... В цьому, на нашу думку, також можна побачити ознаку розпаду Вестфальської системи культурного та ідеологічного суверенітету.

Для тих держав, що визначають світовий мейнстрім, ця проблема, мабуть, маловідчутна. Але що робити тим країнам, які не змогли своєчасно оптимізувати власні національно-духовні цінності, а тепер змушені вбудовуватися в зовнішній культурно-цивілізаційний мейнстрім? Очевидно, їх морально підтримує ідеологічна доктрина, що цей зовнішній мейнстрім відповідає їхнім внутрішнім проблемам!

Значний коректив в існування національно-суверенних культур вніс інтернет, «мережний світ» — найголовніша новація ХХІ ст. Проте його вплив на національні мови, ідентичність, культуру, виховання та освіту не можна оцінювати однозначно як тільки позитивний або як негативний. Переживши завдяки мережним технологіям короткочасний бурхливий розквіт, саме національний чинник став першою жертвою у спробах утримати контроль над глобальним порядком у сучасному світі.

2.

Спочатку цікавий факт. Згідно з результатами соціологічного опитування, що провели спеціалісти американської «Public Policy Polling», 30% електорату Республіканської партії США виступають за військове втручання США в Арабу, вигадане місто, в якому жив мультиплікаційний персонаж, герой арабських казок Аладін; 57% респондентів не впевнені у доцільності бомбувань, а 13% й зовсім виступили проти. Серед електорату Демократичної партії лише 19% висловилися за військове втручання Вашингтона, а проти виступили 36%².

Ми бачимо, що комп'ютерна віртуальність перетворилася на реальність, а дійсні війни з людськими жертвами сприймаються дедалі частіше як *gra*³.

Завдання офіційної ідеології в постмодерній Європі полягає в тому, щоб «м'яко» пригасити соціальний протест, перемістивши його в ігрову область, тобто в царину настроїв, емоцій, гострого збудження, екстазу, словом — всього того, що пов'язане з «художнім мас-культуrom» та грою як його складовою. В наші дні багато протестних акцій починається саме у вигляді «гри» — тусовок студентської молоді, фанатів футболних та комп'ютерних ігор, завсідників художніх гешпепінгів... Ці люди приносять на площі європейських та східних столиць психологію гри та її «правила». Ось чому їхня поведінка нерідко непередбачувана і некерована з точки зору реальної протестної (політичної) тактики. Мережний світ породжує нову, мережну, психологію.

Проте в масштабах політики підліткова «ігрова психологія» не така вже безневинна. Дорослішання людини пов'язують з її здатністю будувати власну національну культуру. Для цього кожне суспільство прагне виховати особливе, нехай і вузьке, коло людей — еліту, де ця здатність представлена найвиразніше. Проте сучасне європейське суспільство настільки охоплене дисимілятивними процесами, що серед молоді по-

² <http://ria.ru/world/20151219/1345354864.html#ixzz3uqGG476O>

³ В одному повідомленні про американський Голлівуд навіть вживається вираз «цифрова кров».

всюдно поширюються байдужість до розбудови національної культури, громадянська пасивність, небажання втручатися у «життя дорослих», бажання закритися у своєму коконі дитинства⁴. Гра потребує не філософської чи культурної освіченості, а лише вміння орієнтуватися в «правилах». У сучасному європейському суспільстві все побудовано на *готових* «правилах», «запитаннях» і «відповідях». Тут доречно процитувати Г. Кіссінджера: «Оскільки кожна проблема сприймається здебільшого як уже постійно наявний факт, то вона вважається розв'язаною в тією мірою, в якій для неї уже заздалегідь передбачена точна відповідь (researchable answer); отже, проблема не так досліджується, як її розв'язання встановлюється шляхом «перегляду в пошуковикі (“looked up”）」⁵. Справді, сама тотальна регламентація життя, її повна зведеність на правила, інструкції, «квести», стрілки і покажчики тощо повністю перетворили буржуазне існування на гру, принаймні для молоді. Границя між віртуальністю і реальністю стерлася. Така гра напевно чи готує підлітка до дорослого життя. Навпаки, вона зводить доросле життя до гри, в кінцевому результаті — до *інфантильності*.

Інфантильність — на жаль! — характерна риса сучасного буржуазного суспільства. В ній — одна з причин конфлікту між цивілізаціями Заходу та Сходу, що загострюється на наших очах. Уже давно проявлялося глухе незадоволення тих народів та етносів на нашій планеті, в уявленні яких суспільне буття має бути пов'язаним з простими, але морально непохитними постулатами, цінність яких не повинна підлягати ніяким сумнівам. Ці народи мешкають насамперед на Сході. Усвідомлення власних цінностей як не ігрових, а цілком серйозних виявляється в тому, що дорослість настає там набагато раніше, ніж в Європі. Додамо ще образу на те, що в умовах американо-європейської цивілізації відбувається морально-психологічне «перекодування» східної людини в системі цінностей, які на Сході повсюдно вважають деградованими. І справді, найспокусливішими і найдоступнішими в американо-європейському світі є «цінності» гедоністичного споживацтва, проти чого волають усі морально-релігійні системи Сходу!⁶

Якщо в Гуттенберговій цивілізації книга тривалий час посідала (і продовжує займати) почесне місце, про що свідчать зокрема Біблія чи Коран, то комп'ютер надто стрімко пройшов шлях від безцінного носія інформації до тривіальної ігрової приставки. Якщо завдяки книзі цивілізація зміцнювалася, то висловлюються побоювання, що від комп'ютера вона може загинути... в Європі! Існує думка, що виживе та цивілізація на Землі, яка не віддасть себе в рабство комп'ютеру.

3.

Розгляньмо ближче проблему відтворення національної ідентичності, культури та мови, тобто проблему виховання. Парадоксально, але в добу комп'ютера можливості виховання як планомірного розкриття всіх творчих можливостей індивіда тільки ускладнилися. Завдяки комп'ютеру ніхто тепер не може бути відгороджений від небажаного впливу

⁴ Див.: Борис Шалагінов, Назарій Назаров. Великий світ маленького дитинства// Всесвіт. — 2008. — №5–6. — С. 166–171.

⁵ Kissinger, Henry. World Order... Chapter 9: Technology, Equilibrium, and Human Consciousness/ The Human Factor.

⁶ На нашу думку, досі зберігають значення слова Г.В.Ф. Гегеля про мусульман, що «байдужі до всіх скороминущих цілей та до життєвих негараздів, з готовністю жертвують своїми матеріальними благами та самим життям. Їхня хоробрість та благодійність заслуговують на нашу повагу...». Цит. за вид.: Г.В.Ф. Гегель. Енциклопедія філософських наук. Т. 3. Філософія духа.— М.: Мысль, 1977.— С. 64. («Філософское наследие»).

ззовні, не може взагалі відокремитися границею від стороннього світу і відчувати себе і свою націю надійно захищеною від чужого. І хоч би що казав, наприклад, шкільний учитель у класі, він вимушений вести полеміку з тим невидимим чужим і чужорідним, що завжди є присутніми у свідомості підлітка через інтернет.

На відміну від тактики реальних бойових дій, методика протидії «чужому», тобто «кіберперешкодам», поки що не розроблена. Головні сили вчителя можуть бути витрачені насамперед на нейтралізацію перешкод, ніж на викладення потрібного матеріалу. Педагог з пафосом творця навантажує одну чашу терезів, навіть не підозрюючи, наскільки є великою руйнівна противага, що лежить на другій шальці.

Наприклад, думка анонімною «більшості» у Фейсбуці для молодого людини може значити більше, ніж істина, що викладається у школі й освячена авторитетом літературного класика або улюбленого вчителя. Вчитель не може навіть визначити вік, коли його учень втягується у «великий світ» кіберпростору і перестає довіряти авторитету школи; він постійно запізнюється зі своєю методикою. Найважливіші дидактичні принципи поступовості і співвіднесеності з віковою психологією постійно порушуються втручанням ззовні, з боку «анонімного чужого».

Звернімося ще раз до книжки «Світовий порядок». Її автор пропонує поняття «кастомізації» (customization), що відображує в нашу добу мережної інформатизації «глобальну мету навчитися керувати людським вибором» шляхом такої собі інвентаризації всіх груп населення, представляючи їх за багатьма головними і неголовними ознаками у вигляді відокремлених, замкнених та наділених певними привілеями референтних груп — «каст». Тут і любителі закордонного туризму, і фанати комп'ютерної або футбольної гри, і представники ЛГТБ-спільнот, представники взагалі різних професій, ветерани різних воєнних дій, любителі шопінгу, вітчизняної або зарубіжної рок-музики, прибічники тої чи іншої політичної сили, члени різних релігійних організацій та сект тощо. Така інвентаризація значно урізноманітнює картину суспільства порівняно з класичним поділом на соціальні «класи» та «прошарки». Кастомізація допомагає капіталу класифікувати всю різноманітність людської маси з метою отримання економічного прибутку, а в необхідному випадку — ідеологічно впливати на всі «спіймани» верстви в масових масштабах (наприклад, для організації політичних акцій).

Інша справа, що способи обробки даних кастомізації є справою надзвичайно важкою. Непередбачуваною залишається психологічна, особливо національно-психологічна складова. Сама по собі кастомізація не дає відповіді, як поведе себе та чи інша референтна група в критичний момент. Наприклад, зріз коментарів на ключових сайтах та популярних порталів може давати якесь одне уявлення про емоційну температуру в суспільстві, а в реальності його настроїв може виявитися зовсім іншим.

Так, шкільний вчитель на своєму робочому місці діє всього лише згідно з внутрішньою, вузькою кастомізацією учнівського складу, яка облікує психологічні характеристики, дані про поточну успішність, про відвідування мистецьких гуртків та спортивних секцій, відомості про батьків та побутові умови сім'ї тощо. Проте сучасний педагог здогадується, що той же учень чи студент включений в іншу, ширшу і системнішу класифікацію мережного світу, у складі якої він перебуває під набагато потужнішим впливом, протистояти якому вчителю надзвичайно важко! Та найсумнішим є те, що кастомізація свідчить про неможливість цільного громадянського, морального та естетичного виховання.

Г. Кіссінджер набагато раніше заявляв, що в міждержавному просторі уже давно має місце «всезагальна гуманітарна інтервенція»⁷. На наших очах відбувається станов-

⁷ «Вестфальський порядок перебуває нині у стані системної кризи. Невтручання у внутрішні справи інших країн відкинута на користь концепту всезагальної гуманітарної інтервенції». — «Чи потрібна Америці зовнішня політика», 2001.

лення, по суті, мережної наддержави — Євросоюзу, яка послідовно і цілеспрямовано переростає національні держави. А це потребує вже іншого підходу до збереження та утвердження у свідомості молодого покоління національних культурних цінностей.

Європа давно вже змушена була відмовитися від системи всенародної освіти, що її так плекали просвітники у XVIII ст. Вона уже давно не в змозі послідовно проводити систему цільної громадянської, національно орієнтованої освіти в умовах пресингу чужорідних цінностей, що привозять з собою мігранти протягом ось уже понад 60 років. А в останні два десятиліття відчуває неймовірний тиск ще й мережного світу. Адже якщо ідеологія, згідно з класичною формулою, є система поглядів, яку панівний соціальний клас намагається поширити у всьому суспільстві, то з ускладненням соціально-стратової, а з часом і «мережної» картини суспільства виникає ситуація «мультиідеологій». Стає зрозумілим, що в умовах анонімної кастомізації і мережної агресії питання про так звані цінності має відпастися саме по собі або перетворитися на загальну формулу, яку, взявши за основу, тим самим виводять взагалі за межі розгляду. У результаті цього завдання освіти й виховання підростаючого покоління в Європі набувають такого вигляду.

На першому місці залишається виховання національно свідомого громадянина — патріота і творця національних цінностей (хоча це неймовірно важко, але ж треба відтворювати національно орієнтовану інтелігенцію, майбутніх президентів, прем'єр-міністрів, депутатів і т. п.).

На другому місці — виховання підданого, який поділяє національні духовні цінності даного суспільства і виявляє щирий інтерес до його культури.

Далі, це виховання мешканця, що знайшов притулок у цьому суспільстві і толерантно ставиться до його цінностей.

Нарешті, це виховання індивіда, який, нехай і пов'язаний своїм походженням та родинними узами зі своєю нацією чи етнокультурною групою, але здобуває базову освіту за кордоном, в умовах іншої ментальності та мови, інших національно-культурних традицій. Тут нерідко йдеться про дитину з багатой сім'ї, для якої виховання і освіта за кордоном є обов'язковим елементом «іміджу заможності».

Отже, кого ж виховує педагог у відкритому європейському суспільстві, а нині вже і в нашій країні: громадянина, підданого, мешканця чи просто партикулярну особу? І кожна суспільна верства (мабуть, крім першої і найважливішої) невблаганно розширюється кількісно. І кожне таке розширення все далі веде геть від національного виховання і набуває рис «прекарності» (за аналогією з товаром, який іноді простіше замовити чи купити за кордоном, ніж виробити)⁸.

Тут не може не виникнути питання про громадську думку, яка насправді дедалі більше роздвоюється на «реальну» і «мережну». Прочитую ще раз Г. Кіссінджера: «Коли збуджена інтернетом юрба збирається на демонстрацію, то навіть застосування новітніх технологій не гарантує, що самих володарів мережі та більшу частину натовпу згуртують одні й ті самі цінності. Більше того, ті самі мережні технології можуть бути використані як для того, щоб зібрати демонстрантів, так і розігнати їх»⁹. Оскільки сучасне глобалізоване суспільство живе не лише в реальному географічному просторі, але й у віртуальному мережному, то й «цифрова більшість», як правило, не

⁸ Освіта давно вже стала товаром, який, переступивши через національну пріоритетність, існує в умовах наднаціонального конкурентного попиту. Це саме стосується і «культурного продукту» — книжок, дисків, музичних виконавців тощо.

⁹ Kissinger, Henry. World Order... Chapter 9: Technology, Equilibrium, and Human Consciousness/ Foreign Policy in the Digital Era.

збігається з реальною, суспільною більшістю. У першій може виникнути (і виникає!) ілюзія згуртованості і всесилля; адже в інтернеті всі «спілкуються» один з одним, знають один одного, підтримують один одного в життєвих питаннях. І це дає їм уявне право ігнорувати «реальну» більшість. Зона «цифрової більшості», представлена у вигляді друзів у соціальних мережах, дає підлітку і тінейджеру психологічні сили протистояти тим, хто в них не представлений, — а це апіорі шкільні вчителі, університетські викладачі «і взагалі всі дорослі».

Отже, сьогодні можна виявити специфічний конфлікт XXI століття — між реальними духовними цінностями, що утверджуються через вивчення класичних текстів минулого, і «цінностями», що поширюються в інтернеті. Перші, класичні цінності — є смисло- і культуроутворювальними; другі, інтернет-«цінності» — спрямовані переважно на маніпуляцію свідомістю. Класичні цінності формувалися історично тривалий час у тісній взаємодії з реальним життям і вербалізувалися тими видатними людьми, яких ми з того часу називаємо своїми духовними лідерами, вождями нації і національними геніями. І навпаки, «мережні цінності» встановлюються анонімними «володарями мережі» хаотично і безсистемно, незалежно від перевірки реальністю. Вони існують переважно як неперевірені версії — «симулякри», що з'являються або миттєво зникають ніби за помахом невидимої диригентської палички. Проте саме їхній вплив на умонастрої «широких мас» людей сьогодні набагато сильніший, ніж вплив класичних цінностей. І це знає кожний викладач гуманітарних наук у школі й в університеті.

4.

Загальний висновок такий. Якщо *класична* Європа розвивалася шляхом безперервного синтезу інших культур, творчо переробляючи найкращі духовні відкриття всіх часів і народів і залучаючи для цього свої найкращі інтелектуальні сили, то постмодерн такому синтезу поклав край. В основі нашого часу — ринковий «синтетичний попит», що формується стихійно, анонімно і непередбачувано. Постмодерн принципово виступає проти національного, самобутнього, індивідуального. Цим пояснюється його тенденція руйнувати національні авторитети і цінності. «Руйнація кумирів» у Європі відбувається чеоз публічне приниження та розвінчання духовних вождів, інтелектуальних лідерів та національних геніїв, через художнє осквернення класичних образів.

Наші дні ще раз переконують, як важливо у часи історичних катаклізмів не залишитися без інтелектуальних лідерів — сучасників чи духовних вождів минулого. Коли тих, хто фактично формував національні цінності та ментальність, активно підлаштовують під обивательські погляди і міряють міркою вульгарності, то цим одночасно руйнують довіру і до сучасних інтелектуальних лідерів. У часи випробувань кожна нація шукає надійну точку опори для виважених суджень. І буває так, що не обивательські погляди відкидаються як облудний орієнтир, а навпаки — інтелектуальні лідери перебувають в опалі, якщо їхні погляди не відповідають думці панівної більшості, тобто буржуазно-обивательської маси.

На нашу думку, народження нового синтезу варто очікувати уже не в серці Європи, де нині дедалі активніше утверджується естетика руйнування і «симулякрів», а там, де національна пасіонарність буде спрямована на збагачення новими культурними смислами в інтересах розвитку. У цьому, мабуть, і полягатиме розвиток на новому витку історичної спіралі «просвітницького проекту», який західна цивілізація, поневолена власним меркантилізмом, давно вже нігілістично відкинула.